

גנזי קדם

שנתון לחקר הגניזה

גנזי קדם

שנתון לחקר הגניזה

כרך

יב

תשע"ו

מוקדש לזכרו של
פרופ' ברונו קיאזה
(תש"ט-תשע"ה)

העורך
י' צבי שטמפפר

ועדת המערכת:

חגי בן-שמאי (האוניברסיטה העברית), מנחם בן-ששון (האוניברסיטה העברית),
ירחמיאל ברודי (האוניברסיטה העברית), י' צבי שטמפפר (האוניברסיטה העברית ומכון בן-צבי)

מועצת מערכת בינלאומית:

יעקב אלמן (אוניברסיטת ישיבה), ג'יימז דיאמונד (אוניברסיטת ווטרו),
נחמן דנציג (בית המדרש לרבנים באמריקה), מרק ר' כהן (אוניברסיטת פרינסטון),
מנחם כהנא (האוניברסיטה העברית), שרה סטרומזה (האוניברסיטה העברית),
מרדכי עקיבא פרידמן (אוניברסיטת תל-אביב), סטפן ק' רייף (אוניברסיטת קיימברידג')

עיצוב העטיפה והסדרה: דבורה ליפשיץ

עריכה לשונית: יחזקאל חובב

עריכת לשון אנגלית: מלוני שמירר-לי

הבאה לדפוס: אביחי גמזני

עימוד: יוגב ברדה

הדפסה: גאלה קדם דפוס בע"מ, קדימה, ישראל

הפקה: יהודית לובנשטיין ויצטום

בעטיפה:

Ms. CUL T-S 16.378

מודפס באדיבות מועצת המנהלים של ספריית אוניברסיטת קיימברידג'

נדפס בישראל

גנזי קדם מופק בידי מכון בן-צבי של יד יצחק בן-צבי והאוניברסיטה העברית בירושלים
עבור פרויקט פרידברג לגניזה.

© כל הזכויות שמורות לפרויקט פרידברג לגניזה.

ISSN 1565-7353

מפעל משותף של Jewish Manuscript Preservation Society

ופרויקט פרידברג לחקר הגניזה.

להזמנות:

יד יצחק בן-צבי, ת"ד 7660, ירושלים 91076, bookstore@ybz.org.il

תוכן עניינים

חלק עברי

7	דבר המערכת
	'נעים קול ומבין בכל ענין': חזנים קראים ורבניים במצרים במאה השש עשרה
9	דותן ארד
	השיח הקראי הקדום על היום בשבוע שבו הוקם המשכן לאור המועד שבו נערך לראשונה לחם הפנים
33	יורם ארדר
	תרגום רב סעדיה גאון לתורה וסטיותיו מתרגום מילולי
53	יהושע בלאו
	ארבעה דיונים מקבילים של רס"ג בתחיית המתים: עיון השוואתי
65	חגי בךשמאי
	קדושת זכור ליעקב: מבטא ארץ־ישראלי בניקוד בבלי וטברני
89	יוסף יהלום
	הנוסח השומרוני של תרגום רס"ג לתורה
113	תמר צבי
	עמדתו של יעקב אלקרקסאני בפולמוס על היווצרות השפה
127	אריה צורף
	תשובות גאונים בתכריך גניזה
155	עזרא שבט

חלק לועזי

7*	דבר המערכת
	פועלו האקדמי של ברוננו קיאזה
9*	מאת: חגי בךשמאי

זכרונות אישיים מברונו קיאה

10*

דוד סקליר

התייחסות קראית מהמאה ה-14 להיסטוריה היהודית ולפילוסופיה של הדת

13*

ברונו קיאה ומרים גולדשטיין

45*

תקצירי המאמרים העבריים

'נעים קול ומבין בכל ענין': חזנים קראים ורבניים במצרים במאה השש עשרה

דותן ארד

קורותיה של הקהילה הקראית במצרים בתקופה הפאטמית והאיובית תוארו מצדדים שונים על פי שפע המקורות שהעמידה לנו גניזת קהיר.¹ גם קורותיה של הקהילה בשלהי השלטון העות'מאני,² תחת השלטון הבריטי ובימי הדמדומים של הקהילה ברפובליקה המצרית זכו לתיאור מחקרי,³ ואף הוקדשה תשומת לב לפזורה הקראית לאחר חיסול הקהילה במצרים.⁴ לעומת זאת התקופה שבתווך,

* תודתי נתונה לפרופ' חגי בן-שמאי, לפרופ' דניאל לסקר, לפרופ' ירון בן-נאה, לד"ר גולדה אחיעזר, לרב משה פירוז ולקורא מטעם המערכת שקראו טיוטה של המאמר וסייעו לשפרו בהערותיהם.

1 J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*, 1–2, London 1920–1922; idem, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, 1–2, Philadelphia 1931–1935; M. Rustow, *Heresy and the Politics of Community: The Jews of the Fatimid Caliphate*, Ithaca, NY 2008; מ' גיל, התסתרים: המשפחה והכת, תל-אביב תשמ"א; ש' סלע, 'ראשות היהודים בממלכה הפאטימית בידיים קראיות (לתולדות השר הכביר והראש האדיר דוד בן יצחק הלוי)', משאת משה: מחקרים בתרבות ישראל וערב מוגשים למשה גיל, בעריכת ע' פליישר ואחרים, ירושלים תשנ"ח, עמ' 256–281. על חיי המשפחה הקראית במצרים ראו למשל: S.D. Goitein, 'Three Trousseaux of Jewish Brides from the Fatimid Period', *AJS Review*, 2 (1977), pp. 77–110; idem, 'A Maghrebi Living in Cairo Implores His Karaite Wife to Return to Him', *Jewish Quarterly Review*, 73 (1982), pp. 138–145; J. Olszowy-Schlanger, *Karaite Marriage Documents from the Cairo Geniza: Legal Tradition and Community* *Life in Mediaeval Egypt and Palestine*, Leiden 1998; 'דוד, על יחסי רבנים וקראים במצרים לאור גיטי הגירושין שמן הגניזה הקהירית', סיני, קמד (תשע"ב), עמ' פה–קג.

2 W.M. Brinner, 'The Egyptian Karaite Community in the Late Nineteenth Century', *Studies in Judaica, Karaitica and Islamica, Presented to Leon Nemoy on His Eightieth Birthday*, ed. S.R. Brunswick, Ramat Gan 1982, pp. 127–144

3 M. Fargeon, *Les juifs en Egypte: depuis les origines jusqu'à ce jour*, Le Caire 1938; J.-F. Faï, 'Les karaïtes: une communauté cairote à l'heure de l'Etat-nation', *Egypte/Monde Arabe*, 11 (1992), pp. 47–58; M. El-Kodsi, *The Karaite Jews of Egypt, 1882–1986*, New York 2006² הקראית במצרים בעת החדשה, רמלה תשמ"ה; צ' זהר, 'בין ניכור לאחוזה: נישואים בין קראים לרבניים על פי חכמי ישראל במצרים במאה העשרים', פעמים, 32 (תשמ"ז), עמ' 21–39.

4 J. Beinun, *The Dispersion of Egyptian Jewry: Culture, Politics, and the Formation of a Modern Diaspora*, Berkeley 1998; E. Trevisan Semi, 'From Egypt to Israel: The Birth of Karaite 'Edah un

דהיינו התקופה הממלוכית והתקופה העות'מאנית המוקדמת, נותרה בצל, וידיעותינו על קראי מצרים בתקופה זו מוגבלות למדי.⁵ מרכז הכובד של הקראות עבר בתקופה זו צפונה, אל אסתאנבול, חצי האי קרים ומזרח אירופה. בשטחי המדינה הממלוכית, ולאחר מכן במחוזות הערביים של האימפריה העות'מאנית, נותרו כמה קהילות קראיות קטנות, בעיקר בדמשק,⁶ בירושלים ובקהיר.⁷ קהילות אלה כמעט שלא נדונו במחקר בשל מיעוט המקורות על אודותיהן.

דונלד ריצ'רדס סקר תעודות בערבית מאוסף הקהילה הקראית בקהיר העוסקות בצדדים שונים בחיי הקהילה.⁸ לתשומת לב מיוחדת זכה סכסוך שפרץ בשנת 1465 בין הקראים לרבניים במצרים בעקבות הצטרפותה של

Israel', *Karaite Judaism: A Guide to Its History and Literary Sources*, ed. M. Polliack, Leiden 2003, pp. 431–450; S. Colligan, 'Living Liminality: Karaite Jews Negotiate Identity and Community in Israel and the United States', *ibid.*, pp. 451–469; R. Tsafar, 'The Body as Storyteller: Karaite Women's Experience of Blood and Milk', *Journal of American Folklore*, 117 [463] (2003), pp. 21–32; 'הירשברג, מוסיקה כגורם בליכוד הקהילה הקראית בסאן פראנציסקו', פעמים, 32 (תשמ"ז), עמ' 66–81.

5 וכפי שהעיר חגי בן־שמאי, לאחר שסיכם את הידיעות העיקריות על קראי מצרים בתקופה זו: 'מכל זה יודעים עדין מעט מאוד על הקהילה הקראית באותה תקופה' (חגי בן־שמאי, 'מקורות חדשים לתולדות הקראים במצרים במאה הט"ז', גני קדם, ב [תשס"ו], עמ' 11).

6 מצאי המקורות על אודות הקראים בדמשק מועט למדי ומספר המחקרים עליהם שואף לאפס. הסכמה בערבית־יהודית של קהילת דמשק הדפיס ש' אסף, 'לתולדות הקראים בארצות המזרח', מאסף ציון, א (תרצ"ו), עמ' 237–238. לסקירה תמציתית ולמידע ביבליוגרפי ראו: N. Schur, *The Karaite*. *Encyclopedia*, Frankfurt a. Main 1995, pp. 81–82. על היחסים בין הרבניים לקראים בעיר ראו: ד' ארד, 'עדה מיוחדת ברורה: המוסתערבים בדמשק במאה השש־עשרה', יהודי סוריה: היסטוריה, זהות ומורשת, בעריכת 'הראל, ירושלים תשע"ה, עמ' 98–100.

7 מבין שלוש הקהילות הללו זכתה בעיקר ירושלים לתשומת הלב (ראו למשל: אסף, שם, עמ' 228–236; M.L. Wilensky, 'Rabbi Elijah Afeda Baghi and the Karaite Community of Jerusalem', *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 40 [1972], pp. 109–146), אם כי היבול המחקרי על אודותיה עודנו דל. בעיקר נדונו יומני המסע של עולי רגל קראים שהגיעו לעיר, וארבעה מתוכם נדפסו, כולם מן התקופה העות'מאנית (א' יערי, מסעות ארץ־ישראל של עולים יהודים מימי הביניים ועד ראשית ימי שיבת ציון, תל־אביב תש"ו, עמ' 221–267, 305–322, 459–478. יומן נוסף, משנת תקנ"ד [1794], הדפיס א"י קארפ, 'ספר "דרך הקדש" מאת נחמן בן שלמה מעיר קלעא', קובץ על יד, ח [תשל"ו], עמ' 479–497). כל ארבעת הנוסעים הללו באו מחצי האי קרים. על קשריה של קהילת קרים עם ירושלים ראו: ג' אחיעזר, 'זיקת קראי קרים לירושלים וביטוייה בכתובות ספר "אבני זכרון"', מצבות בית העלמין של היהודים הקראים בצ'ופוט־קלעא, קרים, בעריכת ד"ר שפירא, ירושלים תשס"ח, עמ' 300–311. על הקראים בירושלים בתקופה הממלוכית והעות'מאנית ראו גם להלן, הערה 11. על הקראים בקהיר ראו בהמשך.

8 D.S. Richards, 'Arabic Documents from the Karaite Community in Cairo', *Journal of the Economic*

קבוצת אנוסים מחצי האי האיברי, ששבה ליהדות אך בחרה בקראות.⁹ ואולם, טרם נכתבה מונוגרפיה מקיפה על הקראים במצרים בתקופה הממלוכית והעות'מאנית.¹⁰ באוספי הגניזות, ובייחוד בספרייה הלאומית הרוסית בסנט פטרבורג, מצויות עוד תעודות רבות העשויות לשפוך אור על קהילות אלה, ובפרט על קהילת קהיר, בתקופות הפחות ידועות בתולדותיהן.¹¹ דוגמה בולטת לתרומה של תעודות אלה להכרת דמותה של הקהילה הקראית בקהיר היא מאמרו של חגי בן-שמאי שפורסם בבמה זו.¹² במאמר זה אציג שתי תעודות השמורות בספרייה הלאומית הרוסית,¹³ המעשירות את ידיעותינו על החברה והדת בקהילה זו במאה השש עשרה.

שתי התעודות הנזכרות עוסקות באותו העניין, האחת כתובה עברית והאחרת ערבית-יהודית. התעודות אינן מקור ותרגום אלא שתי תעודות עצמאיות המשלימות זו את זו. במוקד התעודות עומדים מאמציהם של ראשי הקהל הקראי למלא את מקומו של ר' יעקב, החזן והשמש של בית הכנסת הקראי בקהיר

and Social History of the Orient, 15 (1972), pp. 105–162; idem, 'Dhimmi Problems in Fifteenth Century Cairo: Reconsideration of a Court Document', *Studies in Muslim-Jewish Relations*, ed. R.L. Nettler, 1, Chur 1993, pp. 127–163

H. Hirschfeld, 'A Karaite Conversion Story', *Jews College Jubilee Volume*, London 1906, pp. 81–100; W.M. Brinner, 'A Fifteenth-Century Karaite-Rabbanite Dispute in Cairo', *The Majlis: Interreligious Encounters in Medieval Islam*, eds. H. Lazarus-Yafeh et al., Wiesbaden 1999, pp. 184–196; M. Rustow, 'Karaites Real and Imagined: Three Cases of Jewish Heresy', *Past and Present*, 197 (2007), pp. 35–74

10 לסקירה כללית על הקראים באגן הים התיכון המזרחי מן המאה העשירית ועד לשלהי התקופה הממלוכית, ראו: E. Bareket, 'Karaite Communities in the Middle East during the Tenth to Fifteenth Centuries', *Karaite Judaism* (above, n. 4), pp. 237–252. לסיכום הידיעות על קראי מצרים בתקופה הממלוכית ובראשית התקופה העות'מאנית ראו: א' אשתור, תולדות היהודים במצרים ובסוריה תחת שלטון הממלוכים, ב, ירושלים תשי"א, עמ' 548–561; נ' שור, תולדות הקראים, ירושלים תשס"ג, עמ' 154–157.

11 אני מקווה שמאמר זה ישים אבן פינה למחקר מקיף שאני עתיד להקדיש לתולדות הקראים במצרים, בארץ ישראל ובסוריה בתקופה הממלוכית ובתקופה העות'מאנית המוקדמת, לאור מאות תעודות חדשות מאוספי הגניזה. ראו גם: ד' ארד, 'תעודות בערבית ובערבית-יהודית לתולדות יהודי ירושלים', ספר ירושלים בתקופה הממלוכית (1260–1517), בעריכת א' פרידמן ו' דרור, ירושלים תשע"ג, עמ' 466–471; הנ"ל (לעיל, הערה 6); הנ"ל, 'קראי ירושלים וזיקתם לפזורה הקראית', ספר ירושלים בתקופה העות'מאנית, 1800–1517, בעריכת י' בן-נאה, ירושלים [בדפוס].

12 בן-שמאי (לעיל, הערה 5), עמ' 9–26. בן-שמאי הביע שם תקווה כי פרסום המקורות 'סמן מן הסתם נתיב למחקר עתידי בנושא זה, כאשר ייחשפו עוד תעודות השייכות לעניין' (שם, עמ' 11).

13 כ"י סנט פטרבורג, הספרייה הלאומית הרוסית, Evr. Arab. II 1378.

'בית שמחה'¹⁴, שמותו הותיר חלל בחיי הקהילה. לפי המתואר בתעודות, פרצה מחלוקת עזה לאחר מותו של ר' יעקב. תחילה כיהן במקומו ר' יוסף, דודו של הנפטר, והעביר את שכר החזנות לאלמנה וליתומים. לאחר חודש, ביום השבת, פרץ עימות בין מקצת המתפללים לבין יוסף החזן והלה נשבע שלא יעבור עוד לפני התיבה. עקב כך הוחלט למנות לחזן את יהודה בן אברהם הרופא. יהודה היה בן למשפחת תְּרִיזִי,¹⁵ משפחה קראית נודעת שמוצאה כנראה מתברזי שבאיראן.¹⁶ נראה שיש לזהותו עם יהודה מאיר בן אברהם תורזי, מחבר קראי בן הזמן.¹⁷ אפשר שבאחרית ימיו עלה לירושלים, ומכל מקום אחרי מותו נטמן בה. בנו ישועה ישב בירושלים וחתום על איגרת ששלחו הקראים בעיר אל אחיהם בטרק¹⁸ שבליטא בשנת 1646.¹⁹

- 14 מסתבר לזהותו עם המעתיק 'יעקב המשרת החזן המלמד ס"ט בן כג"ק... אליהו החזן נו' [חון] ע' [דן] בן כג"ק... הסופר המהיר בתורת האלהים יוסף החזן תנצב"ה', שהעתיק לעצמו ב"ז בשבט שכ"ב את 'כתאב אלמרשד' לשמואל בן משה המערבי (Evr. Arab. I 1823), המכון לתצלומי כתבי יד עבריים, ס' 55449). שנתיים אחר כך העתיק כתב יד אחר (Evr. II A 1412), שם, ס' 66074). בשנת שכ"א (1561) מונה 'כ"ר יעקב החזן' לשמש פרנס על הקהילה בשנים ש"ל–ש"ב (בן-שמאי (לעיל, הערה 5), עמ' 17).
- 15 על בני משפחתו של יהודה תְּרִיזִי יש בידינו ידיעות נוספות בתעודות מאוסף פירקוביץ'. הוא היה כנראה בנו של אברהם ב"ר ישעיה תורזי, ששימש סופר הקהל (חתום על שטר חוב מכסלו שמ"ו, Evr. Arab. II 1371, ועל כתובה משנת שמ"ז, Evr. Arab. II 1384). בתו של אברהם, שמחה, נישאה לעבד אלחק הלוי ב"ר אברהם הלוי בשנת של"ז (Evr. Arab. II 1051, 3r). בתעודות הללו נשתמרו ידיעות גם על אחיו של אברהם, יוסף תְּרִיזִי (למשל: Evr. Arab. II 1051, 9r). בני משפחה נוספים ידועים לנו ממצרים. על משפחת תְּרִיזִי ראו גם: מאן, מקורות (לעיל, הערה 1), ב, עמ' 71–72, 74, הערה 5; אשתור (לעיל, הערה 10), עמ' 82; בן-שמאי (לעיל, הערה 5), עמ' 24–26.
- 16 באופן דומה, גם מינויו של ישעיה תְּרִיזִי, שהיה ככל הנראה סבו של יהודה החזן (ראו בהערה הקודמת), לאחד משלושת הדיינים בקהל, נקבע על דעת מנהיגי הקהל הקראי, מתוך רצון לשכך את המתח בציבור: 'בהיות שנפל קטטה ומריבה בין הקהל הקדוש עדת בני מקרא... עד כי גדל הכאב מאד לכן הוצרכו כל הקהל לעשות ביניהם סדר ושלוש... הסכימו ביניהם בחרם ובאלה ושמו עליהם שלשה דיינים...' (בן-שמאי, שם, עמ' 16). על ישעיה ראו גם בתעודה שנדפסה שם, עמ' 24.
- 17 על יהודה מאיר תְּרִיזִי ראו: ש' פינסקר, לקוטי קדמוניות, וינה תר"ך, ב, עמ' 143, 150; ובעקבותיו א' גוטלובר, בקרת לתולדות הקראים, ווילנה תרכ"ד, עמ' 174 (אני מודה לגולדה אחיעזר על הפניה זו). להפניות נוספות ראו: B.D. Walfish and M. Kizilov, *Bibliographia Karaitica: An Annotated Bibliography of Karaites and Karaism*, Leiden 2011, p. 87, nos. 1129–1130. מצוי בכ"י הספרייה הבריטית, Or. 2517 (מס' 254.2 בקטלוג מרגליות [G. Margoliouth, *Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the British Museum*, London 1899–1935, no. 254.2]). התצלומי כתבי יד עבריים, ס' 6291). עמ' 108–147. ראו: M. Steinschneider, *Arabische Literatur der Juden*, Frankfurt a. Main 1902, p. 258 (בן-שמאי (לעיל, הערה 5), עמ' 25. קטע מן הפירוש הדפיס מאן, מקורות (לעיל, הערה 1), ב, עמ' 106–108.
- 18 בפולנית: Troki, בליטאית: Trakay. מאן, מקורות (לעיל, הערה 1), ב, עמ' 1205–1207.
- 19 מאן, מקורות (לעיל, הערה 1), ב, עמ' 1205–1207.

יהודה תורזי קיבל על עצמו התחייבויות רבות, כפי שעולה מן השטרות הנדפסים להלן. הוא נדרש להיות מסור לתפקידו (ובלשון המקור: 'הוא ישרת בבית הכנסת כפי יכלו ושלא יתעצל ויעבוד בכל לבו כמו היו(!) המשרתים הראשנים(!)²⁰), להימנע מלהפלות בין אויבו לאוהבו כחזן באירועים משפחתיים,²¹ לכבד את כל אנשי הקהל²² ולציית להוראות הדיין.²³ דיין הקהל, מצדו, הסכים שלא ניתן יהיה לפטרו בלא עדות ברורה על התנהגות שלילית.

בהיעדר מקורות נוספים על משרת החזנות בקהילה הקראית במצרים בתקופה זו עלינו להיעזר, בזהירות, גם במקורות שמחוץ לקהילה זו. הקראים במצרים לא פעלו בחלל ריק, שכן הם היו מיעוט בתוך הקהילה הרבנית.²⁴ הם שאלו דפוסים ארגוניים מחברת הרוב הרבנית, למשל בתחום ארגוני החסד והרווחה ('חברות') שפעלו בקהילה.²⁵ הכרת מאפייניה של משרת החזנות בחברה היהודית הרבנית במצרים (וסביבתה) עשויה לסייע בידינו לעמוד על הדמיון והשוני בין נושאי המשרה בשתי החברות. עם זאת, חשוב להדגיש כי החברה היהודית הרבנית במצרים במאה השש עשרה לא הייתה הומוגנית. היא נחלקה לוותיקים (המכונים 'מוסתערבים') ולמהגרים, ואלה האחרונים נחלקו לקבוצות שונות על פי ארצות מוצאם (ספרדים, סיציליאנים, מגרבים ועוד). הקבוצה המתאימה ביותר להשוואה היא המוסתערבים, שחיו לצדם של הקראים מאות שנים.²⁶ בין

20 שורה 13 בתעודה העברית; וראו בתעודה הערבית, שורות 8–9.

21 שורות 14–15 בתעודה העברית; שורה 12 בתעודה הערבית.

22 שורה 22 בתעודה העברית; שורה 10 בתעודה הערבית.

23 ראו להלן, ליד הערה 65.

24 באופן דומה ניתן למצוא קווי דמיון רבים בין חברת הרוב הרבנית לחברת המיעוט הקראית במזרח אירופה. לדוגמה, בתקנות של קהל קראי בממלכת פולין-ליטא משנת 1657 נקבע, בין השאר, שכל 'מי שיפרוק מעליו מצות ציצית ויתפלל בלי ארבע כנפות... ענשו גדול ועכ"פ ילקה וגם יעמוד בקונה ויוקנס (=יוטל עליו קנס) כפי ראות ב"ד' (מאן, מקורות [לעיל, הערה 1], ב, עמ' 799; וראו: א' יריב, הקראים בממלכת פולין-ליטא בעת החדשה המוקדמת: יחסיהם עם היהודים הרבניים ומוסדותיהם הקהילתיים, עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, 2008, עמ' 70). 'קונה' (מיידיש: קונע) הוא עמוד הקלון שאליו היו נקשרים עבדיינים בכניסה לבית הכנסת, המוכר היטב מבתי כנסת רבניים במזרח אירופה, אך אינה ידועה כלל אצל הקראים או הרבניים בארצות האסלאם.

25 על 'חברות' ראו: ב' נאה, 'בין גילדה לקהל: החברות היהודיות באימפריה העות'מאנית במאות ה"ז–ה"ח', ציון, סג (תשנ"ח), עמ' 277–318.

26 המוסתערבים הם היהודים הוותיקים בקהילות המזרח. המונח הופיע החל מן המאה החמש עשרה ונועד להבדיל בינם לבין המהגרים היהודים מאירופה ומצפון אפריקה. ראו עליהם בהרחבה: ד' ארד, היהודים המוסתערבים בסוריה, ארץ-ישראל ומצרים, 1330–1700, עבודת דוקטור, אוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"ג.

הקראים לבין המוסתערבים היו קווי דמיון רבים, לצד הבדלים ידועים. כך, למשל, מונחים שונים בתעודות הנדונות כאן, דוגמת המונח 'חזון' לתיאור פעולת החזן, או מינוי חזן ראשי מקרב קבוצת החזנים בקהל, מופיעים במכתב בערבית-יהודית שנשלח אל הקהל הרבני באלכסנדריה כמאה שנים קודם לכן.²⁷

א. תפקידיו של החזן ומעמדו הציבורי

מעמדו הציבורי של החזן בחברה הושפע מן התפקידים והמשימות שהוטלו על שכמו. ככל שהופקד על מטלות רבות ונכבדות יותר בחיים הציבוריים כך גדלה יוקרתו הציבורית. חוקרי הגניזה הקלסית כבר הצביעו על מעמדם החשוב של החזנים, שכלל גם תפקיד בהנהגה המקומית.²⁸ בקהילות רבות שלא היה בהן 'חבר' או דיין רשמי כיהן החזן גם כמנהיג הקהילה.²⁹ נראה אפוא שבקהילות קטנות היה מעמד החזן רם במיוחד, ולעתים אף כיהן כראש הקהילה ולא היה נתון לסמכותו של בעל השכלה גבוהה משלו.³⁰ מחבר מוסלמי מאוחר, אלקלקשנדי, קובע כי מעמדו של החזן היה שני לנגיד בלבד.³¹ יש בטענה זו כמובן הפרזה רבה, אך

27 המכתב נשלח מן הנגיד שלמה בן יוסף אל קהילת אלכסנדריה והשתמר בארכיונו של משה בן יהודה, מנהיג הקהילה. הוא יראה אור בקובץ התעודות שאני עמל על פרסומו עם עמיתתי ד"ר מרים וגנר:

D. Arad and E.M. Wagner, *Wisdom and Greatness in One Place: The Alexandrian Trader Moses Ben Judah and His Circle*, Leiden [Forthcoming]

28 S.D. Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed*

in the Documents of the Cairo Geniza, 1–5, Berkeley 1967–1993; 2, p. 223

לדמותה של הקהילה היהודית במצרים בימי הביניים, ציון, ל (תשכ"ה), עמ' 133; א' ברקת, שפריר

מצרים: ההנהגה היהודית בפוסטאט במחצית הראשונה של המאה האחת-עשרה, תל-אביב תשנ"ה,

עמ' 46–48; מ' פרנקל, 'האהבים והנדיבים': עלית מנהיגה בקרב יהודי אלכסנדריה בימי הביניים,

ירושלים תשס"ז, עמ' 50–51. וראו גם: L. Landman, *The Cantor: An Historic Perspective – A study*

of the Origin, Communal Position, and Function of the Hazzan, New York 1972

29 ש"ד גויטיין, סדרי חינוך בתקופת הגאונים ובית הרמב"ם: מקורות חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ב,

עמ' מא–מב; מ' בן-ששון, צמיחת הקהילה היהודית בארצות האסלאם: קירואן 800–1057, ירושלים

תשנ"ו, עמ' 165 והערה 48.

30 איננו יודעים די על מידת השכלתו של החזן הממוצע בתקופת הגניזה הקלסית, אך ברור שהייתה

פחותה, למשל, מזו של דיין. בן-ששון מבחין בין 'שליח ציבור', שהיה בעל תפילה גרדא, לבין החזן,

שאף הוא שימש בעל תפילה אלא שמינויו הוסדר בידי גורמי ההנהגה המרכזיים והכשרתו הייתה

מסודרת. לדברי בן-ששון 'היה החזן חלק מן ההנהגה בזכות הכשרתו, השכלתו ומעמדו המיוחד

בבית-הכנסת' (שם, עמ' 166). ואולם, הוא אינו מרחיב הרבה על אופיו של תהליך ההכשרה של החזן,

תחומי השכלתו וכדומה.

31 אשתור (לעיל, הערה 28), עמ' 134.

מסתבר שיש בדבריו התרשמות של המתבונן מן החוץ על מעמדם הנכבד של החזנים. במאות השלוש עשרה והארבע עשרה המשיכו החזנים להיות בעלי עמדה רמה בחברה, ופעמים רבות החזיקו במקביל גם בתפקידים ציבוריים נוספים.³² מן המאה החמש עשרה אין בידינו מקורות רבים על פעילותם של החזנים ב'חברת הגניזה', וקשה לקבוע אם בתקופה זו הוסיף להישמר מעמדם הגבוה או שכבר ניכרו ניצני הכרסום במעמדם. במכתב המלצה משלהי המאה החמש עשרה או מראשית המאה השש עשרה, שנמסר לעני שהגיע מחלב למצרים לקבץ נדבות, פונים החותמים על המכתב, ראשי הקהילה בחלב, אל בעלי עמדות הכוח במצרים, ובהם: 'גדולים [ו]קטנים חכמים ונבונים[ים] חברים וחזנים איש איש כפי מעלתו'.³³ ברור אפוא כי מנסח המכתב סבר שהחזנים הם גורם מרכזי ובעל חשיבות בחיים החברתיים ויש בידו להשפיע על היחס לעני המזדמן לקהלם. עם זאת, לא ניתן ללמוד מן המכתב מה היו תפקידיהם המדויקים של החזנים. במאה השש עשרה, לעומת זאת, ניתן להבחין בבירור בירידה במעמדם הציבורי של החזנים. בתקופה זו הם נזכרים כמעט אך ורק בהקשרים ליטורגיים ולא בתפקידי הנהגה. ניתן להציע שתי סיבות לתהליך הזה: ראשית, נראה שבתקופה העות'מאנית התמעטה חשיבותו של החזן לאור עלייתה של עלית תורנית חדשה, שריכזה בידיה את ההנהגה הדתית בקהילות. שנית, מהפכת הדפוס הביאה להפצת סידורים, מחזורים וקובצי שירה ופיוט בציבור הרחב, והדבר הביא לירידה ביוקרתו של החזן כשומר הבלעדי של הידע הליטורגי.³⁴

בפזורה הקראית במזרח אירופה נותר איתן מעמדו של החזן. מיכאיל קיזילוב עמד על כך שהמונח 'חזן' בחברה הקראית המזרח אירופית אינו זהה במשמעותו לחזן בחברה הרבנית. החזנות הייתה אחד מתפקידי של ה'חכם', הסמכות הדתית העליונה בקהילות הקראים בליטא ובפולין. במקורות קראיים שונים הוא גם מכונה 'נגיד' ו'ראש הקהל'.³⁵ הוא שימש פוסק הלכה, מלמד של הדור הצעיר, חזן

32 כפי שעולה למשל ממכתביו של ר' יהושע הנגיד לחזנים בקהילת פסטאט באמצע המאה הארבע עשרה (ראו: ש"ד גויטיין, 'דמדומי ערב של בית הרמב"ם: דמותו של ר' יהושע הנגיד ופעילותו הציבורית', תרביץ, נד [תשמ"ה], עמ' 67–104).

33 D. Arad, 'Syria's Links with the Jews of Cairo: המכתב פורסם אצל: T-S NS 264.56+T-S NS 324.118 in the 15th and 16th Centuries', *Fragment of the Month*, Cambridge University Library, Taylor-Schechter Genizah Research Unit's Website, August 2009 (<http://www.lib.cam.ac.uk/Taylor-Schechter/fotm>)

34 ראו גם: י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל-אביב תשל"ב, עמ' 367.

35 M. Kizilov, *The Karaites of Galicia: An Ethnoreligious Minority among the Ashkenazim, the Turks, and the Slavs, 1772–1945*, Leiden 2009, pp. 101–102

בית הכנסת ולעתים גם מחבר פיוטים.³⁶ לעומת זאת, נראה שהחברה הקראית במצרים ובסביבתה הייתה חשופה יותר להשפעתה של החברה הרבנית, ובכלל זה לירידה המסוימת במעמדו הציבורי של החזן. בתעודה שלפנינו מוגבלים עיסוקיו של החזן לתפקידים ליטורגיים בלבד, הן בבית הכנסת הן בשמחות פרטיות של חברי הקהילה.

ב. תנאים ומשכורת

פוסקי הלכה רבניים סברו בדרך כלל כי ראוי לשלם לחזן שכר קבוע,³⁷ אך פעמים רבות לא היה בכוחו של הקהל לעמוד בתשלומים והחזן נאלץ להסתפק בנדבות ממתפללי בית הכנסת. כך, למשל, היה הנוהג בבית הכנסת בירושלים בראשית המאה השש עשרה.³⁸ ר' יום טוב צהלון דן באחת מתשובותיו בחזן שנקבעה לו משכורת קבועה, אך הקהל היה דחוק והתקשה לשלם את המשכורת. כמה מאנשי הקהל תבעו להפסיק את התשלומים ולהותיר בידי החזן את 'ההכנסה' בלבד, כלומר את נדבות הציבור.³⁹ אמנם, במקומות מסוימים זכה החזן להטבה בעלת ערך כספי רב: פטור מתשלום מסים, והפטור הוסדר בהסכמה של הקהל.⁴⁰ הסכמות מקומיות מעין אלה מוכרות גם מתקופות מוקדמות יותר.⁴¹ הפטור ממס היה הטבה ממונית שנחשבה חלק מתנאי ההעסקה של החזן, והוא גם משקף את

דמותו של יוסף בן יהודה החזן, מנהיג קהילת דר'נה (באוקראינה של היום). ראו: M. Mosonovsky, 'The Karaite Community in Deražne and Its Leader Ḥazzan Joseph ben Yeshu'ah', *Eastern European Karaites in the Last Generations*, eds. D.D.Y. Shapira and D.J. Lasker, Jerusalem 2011, pp. 17–35

36 על החכם החזן ראו: יריב (לעיל, הערה 24), עמ' 64–66.

37 ר' יוסף קארן, בית יוסף, טור אורח חיים, סי' נג, סעיף כב (ובקצרה בשולחן ערוך, שם).

38 יש להם ארבעה חזני'ם] קבועי'ם] להתפלל שבוע לכל א'חד]. ואין להם שכר מהקהל, אלא שהרבה

בני אדם העולי'ם] לקרוא בתורה עושים להם נדבות, ובפרט האורחים' (A. David [ed.], *In Zion and Jerusalem: The Itinerary of Rabbi Moses Basola [1521–1523]*, Jerusalem 1999, Hebrew Section, p. 31). וראו גם: מ' רוזן, הקהילה היהודית בירושלים במאה הי"ז, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 175–176.

על מתן תרומות לחזנים בעת התפילה ראו למשל: ירון בן-נאה, יהודים בממלכת הסולטנים: החברה היהודית באימפריה העות'מאנית במאה השבע-עשרה, ירושלים תשס"ז, עמ' 180, 301.

39 ר' יום טוב צהלון, שאלות ותשובות מהרי"ט צהלון החדשות, מהדורת י' בוקסבוים ואחרים, ירושלים תש"ם, סי' עו.

40 ר' יום טוב צהלון, ספר שאלות ותשובות, ונציה תנ"ד, סי' קד. מהריט"ץ עוסק בתשובה זו בחזן עשיר ששימש בתפקידו בקהל האשכנזי באדירנה, ובשל עושרו ביקשו בני הקהל לגבות ממנו מסים. לא מפורט בשאלה במפורש באילו מסים מדובר, אך מדברי מהריט"ץ נראה כי הדין איננו על מסים פנימיים של הקהל אלא על המסים שהטילו השלטונות.

היוקרה ואת המעמד הגבוה של משרה זו. בעלי מעמד רם בסולם חברתי-הדתי, דוגמת החכם, הדיין והחזן, זכו לעתים קרובות לפטור ממס, כביטוי להערכת הציבור. עם זאת, קשה לקבוע אם הסדר זה, שהיה שכיח בקהלים שונים של יוצאי אירופה באימפריה העות'מאנית, נהג גם בקהלי המוסתערבים והקראים. ביסוס התשלום לחזן על רצונם הטוב של המתפללים הציב את החזנים במצב רגיש. הם נדרשו להשביע את רצונו של הציבור, ולעתים נאלצו לעבור תקופות שבהן הייתה הכנסתם מועטת. באחד משיריו מתלונן המשורר המוסתערבי יוסף הלוי נואס על כך שאנשי קהלו, הקהל המוסתערבי בדמשק, אינם גומלים כראוי לחזנים.⁴² לכאורה, השיר בא לשבח את החזנים על שאינם נוטלים נדבות מן הקהל, אך דומה שהשיר כולל מסר סמוי הבא לעקוץ את הציבור על קמצנותו:

רווח והצלה יעמוד לקהלה / יאמרו שיר ותהלה חברים וחזנים
 המה לא נזכרים בנדבות ונדרים / אבל מֵאֵל נִשְׁכָּרִים קוראים ושונים
 מתנות אין לוקחים וּבְקֶשׁ הם נדחים / ואֲשִׁים וניחוחים לאחריים נותנים.

לעומת זאת, בקהילות רבות קיבל החזן משכורת קבועה,⁴³ וכך נהגו, כפי שעולה מן התעודות שלפנינו, גם בקהילה הקראית בקהיר, לפחות במחצית השנייה של המאה השש עשרה. הכנסותיו של החזן אינן מתוארות בתעודות כנדבה של המתפללים אלא כמשכורת קבועה ('ג'אמכיה'). עם זאת, הוסכם כי במשך שלוש שנים תועבר משכורתו של החזן החדש למשפחת החזן המנוח: 'זשלוש שנים יעבוד בלא הנאה וההנאה הנז' [כרת] לע[יל] להיתומים ואמם ואם הנפטר'.⁴⁴ הסכמתו של החזן החדש שמשכורתו תועבר במשך שלוש שנים למשפחת החזן הקודם נתפסה בעיני כותבי התעודות לא רק כצעד של נדיבות לב

41 ראו למשל: ר' יצחק בר ששת, שאלות ותשובות, וילנה תרל"ט, ס' תעה-תעז.

42 דיואן ר' יוסף הלוי (Evr. II A 185.1), סימן שעז, דף א18. לשירים נוספים שלו בגנות הקמצנות ראו שם, ס' קע (דף ב8), ס' שמד (דף א13), וכן ס' תשעא (נדפס אצל ט' בארי, 'עולמו של יוסף בן אברהם הלוי - חזן מדמשק באמצע המאה השש עשרה', ספונות, כב [תשנ"ט], עמ' 270-271). על עוניו של ר' יוסף ותלונותיו על חוסר התמיכה בו ראו: בארי, שם, עמ' 259.

43 אפשר שגם בקהל המוסתערבי בדמשק ניתנה משכורת צנועה לחזן בנוסף להכנסותיו מנדבות המתפללים. על משכורת שבועית קבועה לחזן בקהל המוסתערבי בקהיר, בשלהי המאה השש עשרה, ראו: ד' ארד, 'הקהל כנוף כלכלי: הקדש המוסתערבים בקהיר לאור תעודות הגניזה', גנזי קדם, ז (תשע"א), עמ' 43.

44 שורות 18-19 בתעודה העברית, ובתעודה הערבית שורות 6-7: 'זאנה יכדם תלת סנין בלא ג'אמכיה' (=ושהוא ישרת שלוש שנים ללא משכורת).

אלא גם כפתח לצרה. בתעודה הערבית הוזהר החזן: ולא יאמר 'אני עושה ללא משכורת, אין לאף אחד עליי תביעה, ומה שאבחר אעשנו, ומה שלא אבחרו, לא אעשנו'.⁴⁵ עם זאת, החזן זכה להגנה ייחודית מפני הדחה מתפקידו: 'שאין אפשרות לאף אחד מהקהל, ברוכים יהיו, להתמנות במקומו ולא יחליפוהו'.⁴⁶

ג. משרות נוספות של החזן

גובה המשכורת של החזן לא צוין בתעודות אך יש לשער שהיא לא הייתה גבוהה. בתקופת הגניזה הקלסית ובתקופה הממלוכית היה שכר החזנים בקהילות המזרח נמוך למדי,⁴⁷ ולא היה בו כדי לקיים את משפחותיהם.⁴⁸ מצב זה נמשך ככל הנראה גם במאות השש עשרה והשבע עשרה.⁴⁹ משום כך עסקו החזנים לעתים קרובות בעבודות נוספות, במיוחד משרות אחרות בשירות הקהל, כשוחטים, סופרים ומלמדי תינוקות.

ר' יעקב החזן, שמותו עורר את השתלשלות האירועים המתוארים בתעודות, שימש אף הוא בתפקידים נוספים. בתעודה העברית הוא מכונה 'כ"ר יעקב החזן המשרת'. 'משרת' פירושו שמש, האחראי על תחזוקת בית הכנסת. בהמשך אף ניסה כותב התעודה לגזור מן המילה 'משרת' שם פעולה וכתב 'החזון והמשרות'⁵⁰ ותיקן ל'החזון והשמוש',⁵¹ ללמדך כי 'שמש' ו'משרת' חד הם. המונח 'משרת' מופיע בתעודות הגניזה הקלסית⁵² לצד המונחים השכיחים 'שמש' בעברית ו'כ'אדם' בערבית. ואולם, נראה שבשלהי התקופה הממלוכית ובראשית התקופה

45 שורות 11–12 בתעודה הערבית.

46 שם, שורה 14.

47 כפי שהסיק אליהו אשתור: 'המסקנה... שהמצב הכלכלי של כליהקודש היה בכירע' (אשתור [לעיל, הערה 28], עמ' 136).

48 ראו למשל: T-S NS J 323, מכתב של אבו אלחסן בן אבו סהל 'חזן כניסה אלשאמיין', שבו הוא פונה לידיד ומבקש ממנו צדקה, מפני שהוא אוכל דיו רק בשבת ובימות השבוע נותר רעב (על תעודה זו ראו: גויטיין [לעיל, הערה 28], ה, עמ' 89, 531 הערה 223; ע' פליישר, 'לסדרי התפילה בבית הכנסת של בני ארץ-ישראל בפוּסטאט', אסופות, ז [תשנ"ג], עמ' רנג-רנה).

49 ראו: 'חובב, דמותו החברתית והארגונית של בית הכנסת באנטוליה ובבלקן, 1550–1650, עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ז, עמ' 46–48.

50 קראו: החזון והמשרות.

51 ראו להלן, הערה 86.

52 למשל: 'כי חלילה לי אני להעמיד... ולא אפילו משרת לבית הכנסת' (T-S 13 J 26.23); מכתב משלמה בן יהודה, נדפס אצל מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הקדומה, תל אביב תשמ"ג, ב, עמ' 270–272).

העות'מאנית שינה המונח 'משרת' את משמעותו והפך כינוי לשוליה או לסוכן מסחרי.⁵³ לעומת הרבניים, הקראים התמידו בשימוש במונח 'משרת' לציון שמש בית הכנסת גם בתקופה זו.⁵⁴ כך, למשל, מעתיק קראי בשם שלמה החזן בן דוד החזן בן אברהם אבן אלכאזרוני מזכיר בקולופונים של כתבי יד, שהעתיק בשנות השלושים של המאה השש עשרה, את סבו אברהם 'אשר היה משרת בית ה' בירוש[לים] ונטמן בה'.⁵⁵ סבו של המעתיק היה אפוא 'משרת', שִׁמְשׁ בית הכנסת הקראי בירושלים.

בתעודה הערבית נוספה ידיעה על כך שר' יעקב שימש גם מלמד תינוקות. חזנים רבים עסקו בכך.⁵⁶ ש"ד גויטיין עמד על תופעה זו ואף ביקש למצוא קשר בין שני התפקידים: 'כבר מצינו לעיל כמה פעמים צירוף של משרות המלמד והחזן, והדבר טבעי, שהרי עיקר הלימוד בתלמוד-תורה היתה ידיעת קריאת המקרא בנעימה המסורתית'.⁵⁷ עדות על צירוף תפקידי החזנות והמלמדות במאה הארבע עשרה עולה ממכתב ששלח אחד הנגידים אל חכם בשם ר' אברהם. במכתב זה ביקש הנגיד מר' אברהם להתרות בחזן של קהילה מסוימת ש'אם לא ישוב מדרכו הרעה אז אשלח למנעו מללמד התינוקות ונתתיה לרעו הטוב ממנו'.⁵⁸

53 למשל: 'אני שולח עם משרת של נעלה ה"ר יצחק פיג'ו יצ"ו כמו כ"ה פרח'ים] (T-S Misc. 28.258); וראו: T-S NS 292.37; כ"י פנסיבלבניה, הלפר 370; ר' לוי אבן חביב, ספר שאלות ותשובות, ונציה שכ"ה, ס' קיז; ר' שלמה בן אברהם הכהן, שאלות ותשובות, ג, שאלוניקי שנ"ד, ס' פא; ר' אברהם בן מרדכי, ספר גנת ורדים, קושטא תע"ו, יורה דעה, כלל א, ס' יט-כ. המונח נזכר (לעתים בצירוף 'משרת המלך') גם במשמעות של פקיד במנהל העות'מאני (למשל: ר' משה מטרנאני, שאלות ותשובות, ב, ונציה ש"צ, ס' קסט; שו"ת מהריט"ץ [לעיל, הערה 40], ס' קפה), וכן במשמעות הרווחת היום למונח 'משרת', דהיינו מעין סוכן המופקד על ענייני הבית, הגשת המזון וכדומה (למשל: ר' שלמה בן אברהם הכהן, שם, ס' טו; ר' יוסף מטרנאני, ספר שאלות ותשובות, א, קושטנדינא ת"א, ס' קי).

54 ארד, תעודות (לעיל, הערה 11), עמ' 466.

55 מ' בית-אריה, 'כתבי יד עבריים שהועתקו בירושלים או על-ידי יוצאי ירושלים', פרקים בתולדות ירושלים בימי הביניים, בעריכת ב"ז קדר וצ' ברס, ירושלים תשל"ט, עמ' 260-261. דוגמה נוספת: בפנקס קראי משנת של"ז (1576-1577) הועתק שטר מטבת של"ז שבו נמסר כי ר' יצחק א'בן] אבו אלפרג' קיבל על עצמו שלא לשאת אישה אחרת על אשתו תחפה, בת הנפטר 'אלמולי אלאלג (=האדון הנכבד) כ"ר ע'בד] אלכרים הרפוא, אשר היה משרת בכנסת ירושלים א'להים] יכ'וונה] ע'ד] ע'ולם] ס'לה] נ"ע (=נשמתו עדן)] (Evr. Arab. II 105, ע"א; וראו גם שם, ח ע"ב).

56 הקישור בין החזן להוראה לילדים מוכר כבר מתקופת המשנה. בעניין האיסור לקרוא לאור הנר בשבת נאמר: 'החזן רואה היכן תינוקות קוראים אבל הוא לא יקרא' (משנה, שבת א, ג). רוב המפרשים ביארו ש'חזן' הנוכר במשנה משמעו מלמד תינוקות (ראו פירושי הרמב"ם, המאירי ור"ע מברטנורה על אתר, וכך מפרש גם רש"י באחד משני פירושיו שם). ראו גם: אלבוגן (לעיל, הערה 34), עמ' 364.

57 גויטיין (לעיל, הערה 29), עמ' צז-צח.

58 כ"י הספרייה הבריטית, Or. 5561 B.6. הביטוי בסיפא מבוסס על שמואל א' טו, כח: 'ונתנה לרעך הטוב

צירוף המשרות הללו המשיך גם בתקופה העות'מאנית, הן בחברה הרבנית⁵⁹ הן בחברה הקראית, כפי שעולה מן התעודות שלפנינו. דוגמה נוספת לצירוף החזנות וההוראה בחברה הקראית ניתן למצוא בשטר תנאים בערבית-יהודית מט"ו בסיון תקי"ט (1759), שבו חתם אחד העדים 'כהר (=כבוד הרב) משה מלמד בכר (=בן כבוד רבי) ... ישועה החזן המלמד נ"ע (=נוחו עדן)⁶⁰.

משרה אחרת שבה עסקו חזנים קראים הייתה מלאכת השחיטה. בתקנות מן המאה השבע עשרה של הקהילה הקראית בעיר לוצק נקבע בין השאר: 'לא ישחוט החזן בארבע צומות'.⁶¹ העיסוק הן בחזנות הן בשחיטה נהג גם בקרב הרבניים, הן בתקופת הגניזה הקלסית⁶² הן בעת החדשה המוקדמת.⁶³ חזן העוסק למחייתו גם בשחיטה נזכר בשטר מינוי לחזן מקהל רבני, ככל הנראה בקהיר, בשנת 1528, הנדפס להלן (תעודה 3). התעודה קרועה והשתמרה באופן חלקי, ועל כן קשה להעלות ממנה פרטים רבים, אבל נזכר בה בבירור כי החזן, שמואל שמו, נשכר לשמש גם כשוחט הקהל: 'ולהיות שליח צבור קבוע שלהם ולשחוט להם'.⁶⁴ משך

מפון'. המכתב נדפס אצל ארד (לעיל, הערה 26), עמ' 361–362, וראו גם את הדיון בתעודה, שם, עמ' 343–345. לדוגמה מן המאה החמש עשרה של חזן ששימש גם כמלמד ראו: ר' שמעון בן צמח דוראן, ספר התשבץ (שו"ת התשב"ץ), אמשטרדם תצ"ח, א, סי' סד.

59 ראו למשל: ר' אליהו ו' חיים, ספר מים עמוקים, ב, ונציה ת"ז, סי' מב. וראו: M.S. Goodblat, *Jewish Life in Turkey in the XVIth Century, as Reflected in the Legal Writings of Samuel De Medina*, New York 1952, p. 71. בעיירה מחלה פעל בשליש האחרון של המאה השבע עשרה חזן ששימש גם כמלמד, שוחט וסופר (ראו התעודה שפרסם ש' אסף, 'שרידים מן ה"גניזה"', ספר קלוזנר: מאסף למדע ולספרות יפה מוגש לפרופסור יוסף קלוזנר ליובל הששים, בעריכת נ"ה טורטשינר [טור סיני] ואחרים, תל-אביב תרצ"ז, עמ' 232–234).

60 Evr. Arab. II 1383

61 מאן, מקורות (לעיל, הערה 1), ב, עמ' 803. ארבעת הצומות הם התעניות שנוהגים הקראים בט' בתמוז, בז' באב, בי' באב ובי' בטבת. הרב משה פירוז, רב העדה הקראית בארץ, אמר לי כי נוהג זה מתמיד עד היום, והחזנים בקהילות הקראים משמשים לרוב גם כמלמדים (לקטנים ולגדולים) וכשוחטים.

62 חזן שהיה גם שוחט נזכר בתשובת רב האיי גאון, כ"י מוצרי, VII 157. ראו: מ"ע פרידמן, 'משו"ת רב האיי גאון – קטעים חדשים מן הגניזה', תעודה, ג (תשמ"ג), עמ' 71–75. בראשית המאה האחת עשרה מונה החזן חוסיין (יפת) בן דוד לממונה על השחיטה בפסטאט (T-S 20.104). חזן שהתמנה לשוחט נזכר גם בתשובות הרמב"ם, מהדורת י' בלאו, ירושלים תשי"ח–תשמ"ו, ב, סי' שיד. על חזן ושוחט במניית זפתא בשנת 1234 ראו: כ"י אוקספורד, MS heb. a.3/15 (על תעודה זו ראו: גויטיין [לעיל, הערה 28], ה, עמ' 489; מ"ע פרידמן, 'זעקת שבר על ביטול אמירת הפיוטים: בקשה לפנות לסולטן', פעמים, 78 [תשנ"ט], עמ' 135).

63 ראו למשל: שו"ת מהריט"ץ החדשות (לעיל, הערה 39), ב, סי' קעו; שו"ת גנת ורדים (לעיל, הערה 53), יורה דעה, כלא ג, סי' ב; אסף (לעיל, הערה 59), שם.

64 כ"י הספרייה הבריטית, OR 10578R.34. נדפס להלן, תעודה 3.

המינוי היה לשנתיים ושכרו החודשי של החזן-השוחט נקבע לארבעים מאידי (מטבעות כסף).

ד. פיקוח וביקורת על החזן

דרישה בולטת בתעודת המינוי של החזן הקראי בקהיר, הן בנוסחה העברית הן בנוסחה הערבית, היא התחייבותו לסור למרות ההנהגה הדתית של הקהל. עם זאת, פרטי ההתחייבות שונים מעט בין שתי התעודות. בתעודה העברית נאמר: 'וגם קבל עליו יהודה הנז'כר] שלא ימרה את פי כ"ר יוסף הדין אלא כל אשר יאמר לו ישמע לקולו' (שורות 21–22), ואילו בתעודה הערבית נזכרים דיינים בלשון רבים: 'שישמע לדברי הדיינים הנזכרים לעיל ולא ימרה פיהם' (שורה 7).⁶⁵ בתעודה הערבית מתייחס המונח 'דיינים' לר' יוסף תוריזי דין הקהל ולר' אהרן נשיא הקהל, שאולי לא שימש בפועל כדיין. מנהיגים אלה נזכרים גם בפנקס של הקהל הקראי מאותן שנים ממש. בכ"ט בתמוז של"ז (1577) נרשמה בפנקס עדות שניתנה 'בבית אלקים פי מנזל (=בבית) אד'וננו] הנ'שיא] הג'דול] פדיהו אהרן הדין יצ"ו בכ"ר אד'וננו] הנ'שיא] הג'דול] ע'בד] אל רחים נ"ע',⁶⁶ ואילו בחודש אב של"ז נרשמה עדות שנערכה 'פי מנזל (=בבית) כ"ר יוסף החכם ב"ר יוסף אלשהיר באלתוריזי (=הנודע בשם אלתוריזי).'⁶⁷

מדוע חשוב היה לכותבי התעודות להדגיש את כפיפותו של החזן לדיינים? החזן, הגבאי, השמש והשוחט היו כפופים להנהגת הקהל. הם היו חשובים תדיר לאיום בעונשים שונים כגון חרם ונידוי, ואף להדחה ממשרתם. מבין המשרות הללו בולטת במיוחד משרת החזן כמשרה הנתונה לביקורת ולפיקוח.

החזן היה בעל תפקיד רגיש וייחודי. על כתפיו הוטלה האחריות להוביל את תפילת הציבור ולשטוח את בקשתה של העדה בפני האל. לתפקיד זה נבחר אדם נקי מכל רבב, שהציבור שבע רצון מדמותו ומהתנהגותו.⁶⁸ פוסקי הלכה

65 במקור: 'זאנה יסמע לקול אלדיינים אלמד' אע' ולא יכאלפהם'.

66 Evr. Arab. II 1051, דף א ע"ב. ראו עליו גם שם, ב ע"א, ג ע"א.

67 שם, ג ע"א. ר' יוסף הדין נזכר בתעודות שונות באוסף פירקוביץ' שבספריית סנט פטרבורג. הוא היה עוד בחיים בכ"ז בכסלו שמ"ו, ואז נערך בפניו שטר חוב (Evr. Arab. II 1371). חגי בן-שמאי תהא אם יוסף בן ישעיה תוריזי (דודו של יהודה תוריזי החזן) זהה עם יוסף הדין (בן-שמאי) [לעיל, הערה 5], עמ' 26, אך דומני כי מדובר בשני אישים שונים, ככל הנראה קרובי משפחה.

68 וראו למשל התיאור בשאלה שנשלחה אל הרמב"ם: 'תורנו על אדם נודע בחזקת כשרות וצניעות

הציבו דרישות אלה כתנאי למינוי החזן,⁶⁹ דרישות שאינן קיימות ביחס למשרות אחרות. בתקופה הממלוכית ובתקופה העות'מאנית אנו מוצאים לעתים נימות של ביקורת כלפי חזנים,⁷⁰ והפצת שמועות בציבור על אודות התנהגות לא ראויה שלהם. ספרות השו"ת כוללת עשרות שאלות בדבר כשרותם של חזנים שחטאו בעבירות שונות, לצד דיונים הלכתיים אם יש להדיחם או להשיבם למשרתם.⁷¹ החזן נדרש להיות רצוי ומקובל לא רק על ההנהגה כי אם גם על הציבור כולו. קהל המתפללים בחן את החזנים בשבע עיניים. חוסר שביעות רצון, סכסוכים שונים או שמועות רעות מנעו מאנשי הקהל לראות בו את שלוחם והעלו דרישה להדיחו.⁷²

זאת ועוד, משרת החזן הייתה משרה בעלת אופי דתי, והחזן היה כפוף לדרג שמעליו. בעלי משרה 'דתית' אחרת בקהל, דוגמת הדיין ובתקופה מאוחרת יותר ה'מריבץ תורה',⁷³ היו עצמאים יחסית ובדרך כלל לא נדרשו לתת דין

ומעשים טובים בעירו וחוש מעירו ומהיותו מפורסם בזה הוא ואבותיו מלפניו מנוהו אנשי עירו להיותו ממונה חזן בב"ה עליהם' (שו"ת הרמב"ם [לעיל, הערה 62], סי' שיד, עמ' 582).
 69 'אין ממנין שליח ציבור, אלא גדול שבציבור בחכמתו ובמעשיו; ואם היה זקן, הרי זה משובח ביותר. ומשתדלן להיות שליח ציבור אדם שקולו ערב ורגיל לקרות' (משנה תורה, הלכות תפילה, ת, יא. לדיון בדברי הרמב"ם ראו: 'י' בלידשטיין, התפילה במשנתו ההלכתית של הרמב"ם, ירושלים תשנ"ד, עמ' 181-187). בשולחן ערוך מובאת דרישה זו באופן מפורט יותר: 'ש"ץ צריך שיהיה הגון. ואיזהו הגון, שיהא ריקן מעבירות ושלא יצא עליו שם רע אפילו בילדותו, ושיהיה עניו ומרוצה לעם ויש לו נעימה וקולו ערב ורגיל לקרות תורה נביאים וכתובים' (שולחן ערוך, אורח חיים, סי' נג, סעיף ד). מעניין לציין, כי בכתב המינוי של החזן הקראי הנדון כאן הודגשו בעיקר מעלותיו המוסקליות ולא מידותיו וייחוסו: 'כי הוא נעים ומבין בכל ענין חזון ובעל תורה ובעל נגון ונעים קול' (התעודה העברית, שורות 11-12). באופן דומה, באחת מתשובותיו מספר ר' לוי בן חביב על קהילה מסוימת ש'רוב הקהל חפצים כשיהיה כבוד רבי יצחק גאליפפה ש"ץ קבוע תמיד שקולו ערב וכו'... שגם אני (=רלב"ח) יודע שקולו ערב וקורא הפרשה כראוי אבל עם כל זה כיון שלא נמצא] בש"ץ הקדום שום דבר של דופי... אין ראוי להעבירו' (שו"ת רלב"ח [לעיל, הערה 53], סי' עט, קב ע"ד).

70 לתיאור כללי של הביקורת הציבורית על החזנים במהלך הדורות ראו דברי י"מ אלבוגן: 'ההתקפות על אוילותם שהיתה לשם דבר ועל גסות נימוסיהם נתרבו מדור לדור' (אלבוגן [לעיל, הערה 34], עמ' 367).

71 למשל: שו"ת מים עמוקים (לעיל, הערה 59), ב, סי' מב. דיונים מעין אלה ניתן למצוא גם בתקופות מוקדמות יותר. ראו למשל: שו"ת הרמב"ם (לעיל, הערה 62), סי' קיא. להפניות לדיונים על כך בספרות הגאונים ואצל הר"ף והר"י מיגאש ראו הערת א"ח פריימן, שו"ת הרמב"ם, שם, עמ' 191, הערה 1. לדיון בתשובה זו של הרמב"ם ראו: ר' דוד אבן זמרא, שו"ת הרדב"ז, ו, ורשה תרמ"ב, סי' ב' אלפים עח.

72 באופן דומה, פוסקים מוסלמים עסקו בתכונותיו הרצויות של האמאם. ראו: בלידשטיין (לעיל, הערה 69), עמ' 186, וההפניות לספרות המחקר שרשם שם, עמ' 299, הערה 167.

73 על פיקוחו של ה'מריבץ תורה' על החזנים בקהלי האימפריה העות'מאנית ראו: בן-נאה (לעיל, הערה 38), עמ' 231. משרת ה'מריבץ תורה' מוכרת בקהילות חצי האי האיברי, ולאחר גירוש ספרד גם בקרב

וחשבון לדרג שמעליהם, אם כי היה בכוחה של הקהילה להדיח אותם במקרה של חוסר אמון. כפיפותם של החזנים, כמו השוחטים, הפרנסים והגבאים, לדרג שמעליהם אפשר לממונים לבטא חוסר שביעות רצון מתפקודם ולהשמיע ביקורת על פעילותם.

אחד הגורמים שהובילו למתח בין חזנים לבין רבנים ובעלי הלכה היה השכלתם התורנית הנמוכה של החזנים. החזן הצטיין בקולו הנאה ובידיעותיו הליטורגיות אך פעמים רבות לא היה בקי בתלמוד ובפוסקים ולעתים אף לא הקפיד על דקדוקי ההלכה. נראה שרבנים חשו איום מסוים על מעמדם מצד הסמכות הדתית של החזנים והסתייגו ממידת השכלתם.⁷⁴

בתקופה הממלוכית היו כפופים החזנים לנגיד, לפחות בקהילות מצרים. עם זאת, אף שלהלכה היו הקראים כפופים לנגיד (תוארו הרשמי היה ראיס טואאף אליהוד, 'ראש עדות היהודים', דהיינו הרבניים, הקראים והשומרונים), הרי שאין בידינו ראיות להתערבות של הנגיד בחיי הדת של הקראים, ומסתבר שהותיר זאת לפיקוחו של הנשיא הקראי או של דיין העדה. ואולם, עדויות לפיקוח של הנגיד על החזנים בקהלים הרבניים יש בהן כדי לשקף מערכת יחסים מקבילה של פיקוח על החזנים גם בקרב הקראים. מכתבים שונים שנשמרו בגניזה עוסקים במאמציו של הנגיד לפקח על פעילותם של החזנים ועל רמתם המוסרית. לעיל⁷⁵ נזכר מכתב מן המאה הארבע עשרה הדן בניסיונו של הנגיד להטיל מרות על חזן שלא נהג כשורה. מן המכתב עולה כי הנגיד התקשה לאכוף את סמכותו על החזן הסורר. אף שהנגיד 'ייסר' את החזן, הלה חזר לסורו: 'ובכל פעם וכמה פעמים יסרתיו ולא

קהלי המגורשים באימפריה העות'מאנית, והיא אומצה, בשינויים מסוימים, גם אצל המוסתערבים. הסקירה הבסיסית על משרה זו היא ספרו של מ' בניהו, מרביץ תורה: סמכויותו תפקידו וחלקו במוסדות הקהילה הספרדית בתורכיה ובארצות המזרח, ירושלים תשי"ג. לדיון מעודכן ראו: בן-נאה, שם, עמ' 225–234.

74 הרמב"ם מעמת במפורש את קטגוריית ה'חכמים' עם קטגוריית ה'חזנים': 'זה המנהג שידבק בו הדבק לפי קביעת החזנים, לא לפי קביעת תלמידי החכמים' (שו"ת הרמב"ם [לעיל, הערה 62], ב, סי' רס, עמ' 489; וראו גם: בלידשטיין [לעיל, הערה 69], עמ' 134). ר' אברהם בן הרמב"ם מגנה נוהגי תפילה הנובעים בין השאר 'מקביעות חזנים שחכמתם דלה או אפילו נעדרת' (ר' אברהם בן הרמב"ם, ספר המספיק לעובדי השם, הוא כתאב כפאיה אלעאבדין, מהדורת נ' דנה, רמת-גן תשמ"ט, עמ' 179). לדוגמאות מן המאות השש עשרה-השבע עשרה ראו למשל ביקורתו של ר' יואל סירקיס על החזן בקהילתו (ספר שו"ת בית חדש החדשות, ירושלים תשי"ט, סי' מב), וביקורתו של ר' חיים ויטאל על ר' ישראל נג'ארה (יוסף יהלום, ר' ישראל נג'ארה והתחדשות השירה העברית במזרח לאחר גירוש ספרד, פעמים, 13 [תשמ"ב], עמ' 104).

75 ליד הערה 58.

הוּעִיל. תַּחַת גַּעֲרָה בַּמְבִין כַּמְהַכֵּת⁷⁶ כִּסִּיל מֵאָה וּבַדְבָרִים לֹא יִוָּסֵר עֵבֶד.⁷⁷ מֵהַ הִיָּה בַּהֲתַנְהַגּוֹתוֹ שֶׁל הַחֲזָן שְׁעוֹרֵר עֲלָיו אֶת חֲמַתּוֹ שֶׁל הַנְּגִיד? הַנְּגִיד קִיבַל תְּלוּנָה עַל כֶּךָ שֶׁהַחֲזָן 'לֹא רָצָה לְשֵׁרֵת לְזֶה מֵהַדְּבַ', כְּלוּמֵר, הַחֲזָן סִירַב לִפְעוּל כַּחֲזָן עֵבֶר אָדָם בַּקְהָל בִּשְׁם 'מֵהַדְּבַ'. בְּשֵׁל סִיבָה לֹא יְדוּעָה סִירַב הַחֲזָן לְמַלֵּא אֶת תְּפִקְדוֹ הַלִּיטוֹרְגִי, כִּכֵּל הַנְּרָאָה בְּשִׂמְחָה פְּרֻטִית שֶׁל מֵהַדְּבַ הַנּוֹזֵכֵר.⁷⁸ חֲשַׁשׁ דּוּמָה מִשְׁתַּקֵּף בַּתְּעוּדוֹת הַמִּינּוּי שֶׁל הַחֲזָן הַקְּרָאִי שֶׁלְפָנֵינוּ. הַחֲזָן הַקְּרָאִי נִדְרַשׁ לִפְעוּל בְּשׁוּוֹה 'לְאוּיְבוֹ אוֹ לְאוּהוּבוֹ',⁷⁹ בַּעַת שִׂמְחָה וּבַעַת אֲבַל.

עֲדוֹת מִן הַמֵּאָה הַחֲמֵשׁ עֲשָׂרָה לִפְיֻקּוּחוֹ שֶׁל הַנְּגִיד עַל הַחֲזָנִים בַּקְהִילוֹת מְצוּיָה בַּמְכַתֵּב שֶׁל הַנְּגִיד שֶׁלְמָה בֶּן יוֹסֵף (נִפְטַר בִּשְׁנַת 1482) לְמַנְהִיגֵי קְהִילַת אֶלְכֶסְנֵדְרִיָּה, שָׁבוּ הוּא מִתְּעַרֵּב בְּסַכְסוֹךְ שֶׁפָּרַץ בֵּין הַחֲזָנִים וּמוֹרָה כִּיצַד לִישְׁבוּ.⁸⁰ מִן הַמֵּאֵוֹת הַשֵּׁשׁ עֲשָׂרָה וְהַשְּׁבַע עֲשָׂרָה יִשְׁנָן בִּיְדֵינוּ עֲדוּיּוֹת רַבּוֹת עַל בִּיקוּרַת צִיבּוּרִית שֶׁנִּמְתַּחַּה עַל חֲזָנִים, עַל שְׂמוּעוֹת וְלִשׁוֹנוֹת רַעוֹת וְעַל הַדְּחוֹת וְנִיסִיוֹנוֹת הַדְּחָה.⁸¹ לֹא הַנְּגִיד עֶסֶק בְּאוֹתוֹ הַזְּמַן בִּפְיֻקּוּחַ עַל הַחֲזָנִים, בְּמִינּוּיָם אוֹ בַּהֲדַחְתָּם, כִּי אִם מְנַהִיגֵי קְהִילוֹת הַמְּקוּמִיִּים. בַּקְהָלִי הָאִימְפֵּרִיָּה הָעוֹת'מֵאֵנִית לֹא הָיוּ הַחֲכָמִים כְּנֵרָאָה בְּעֲלֵי סַמְכוֹת לְהַדִּיחַ אוֹ לְמַנּוֹת חֲזָן, וְתִפְקִידָם הַתְּמַצָּה בְּכַתִּיבַת חוֹוֹת דַּעַת הַלְּכַתִּית הַמֵּאֻשֶּׁרֶת אוֹ שׁוֹלְלַת אֶת הַחֲלָטוֹת הַפְּרַנְסִים. אַחַת הָעֵבְרוֹת הַבּוֹלְטוֹת שֶׁבְּגִלְלוֹן בִּיקְשׁוּ אֲנָשִׁי הַקְהָל לְהַדִּיחַ חֲזָנִים וּמְלַמְדִים הֵייתָה מִשְׁכַּב זָכֵר, כִּפִּי שֶׁהָרָאָה יְרוֹן בְּנֵינָאָה.⁸²

76 קְרָא: 'קְמֵהֲפּוֹת'.

77 מְשַׁלֵּי יוֹ, י + מְשַׁלֵּי כֵּט, יֵט. מַעַל מִילוֹת הַפְּסוּקִים סוּמְנוּ בַּמְקוֹר גֵּרִשִׁיִּים, כְּנֵרָאָה מְשׁוּם הַחוּבָה לְשֵׁרֵטֵט סַפְרֵי סַת"ם. הַפּוּעַל 'לִישֵׁר' מְשַׁמֵּשׁ בַּמְקָרָא הֵן בְּמִשְׁמַעוֹת שֶׁל עֵנִישָׁה פִּיזִית (אֲבָיִי יִסֵּר אֶתְכֶם בְּשׁוֹטִים וְאֲנִי אֲיָסֵר אֶתְכֶם בְּעֵקְרֵבִים' [מַלְכִים ב' א, יח]; 'יִסֵּר יִסְרֵנִי יְהִי לְפָנֶיךָ לֹא תִּתְנִי' [תְּהִלִּים קִיח, יח]) הֵן בְּמִשְׁמַעוֹת שֶׁל תּוֹכַחָה (אֲלֵךְ בְּאֶפֶס תּוֹכִיחֵנִי וְאֵל בְּחֵמָתְךָ תִּיְסָרֵנִי [שִׁם ו, ב]). קִשָּׁה לְקַבּוּעַ אִם הֵיִסּוּרִים שֶׁנִּקְטָה הַנְּגִיד רּוּמִזִים לְעֵנִישָׁה מִמֶּשׁ, בְּאוֹפֵן פִּיזִי אוֹ בַּהֲטִלַת קִנְס כִּסְפִי, אוֹ שְׂמָא מְשַׁמְעָם תּוֹכַחָה וְגַעֲרָה בְּלִבְדּוֹ. וְאוֹלָם הַבֵּאת הַפְּסוּקִים הַנּוֹזְכִים מְסַפֵּר מְשַׁלֵּי מְטָה לְטוֹבַת הַהֲבֵנָה שֶׁמְדוּבֵר בְּתוֹכָהּ בְּלִבְדּוֹ.

78 דּוּגְמָה נּוֹסֶפֶת לִפְיֻקּוּחַ שֶׁל הַנְּגִידִים עַל הַחֲזָנִים בְּמֵאָה הָאַרְבַּע עֲשָׂרָה הִיא מְכַתְּבוֹ שֶׁל ר' יְהוֹשֻׁעַ הַנְּגִיד לְקְהִילַת פְּסְטָאט, שָׁבוּ הוּא מְטִיל חֶרֶם עַל הַחֲזָנִים פְּרַג'אַלְלָה וְעֵבֶד אֲלֹכִרִים, שִׁיּוּפְעַל עֲלֵיהֶם אִם יִבְטְלוּ שׁוֹב אֶת הַתְּפִילָה. עוֹד אֵיִים הַנְּגִיד כִּי מִי שֶׁלֹּא יִסְכִּים לְצִיִּית 'יֵצֵא מִן הַחֲזָנוֹת', כְּלוּמֵר יִפּוּטֵר לְאַלְתֵּר. עֵבֶד אֲלֹכִרִים הַנּוֹזֵכֵר הוֹחֵרֵם גַּם בְּשֵׁל הַתְּנַהּגּוֹת מוֹסְרִית קְלוּקֶלֶת: הוּא קִילֵל אֶת אֲשֵׁתּוֹ וְהִכָּה אוֹתָהּ (כְּנֵרָאָה) בְּפּוּמְבִי. הַנְּגִיד אֵיִים לְשׁוֹלֵל אֶת מִשְׁכוֹרְתוֹ שֶׁל הַחֲזָן אִם תִּישְׁנָה הַתְּנַהּגּוֹתוֹ (כ"י מוֹצֵר, V. 336.1. נִדְפַס אֲצֵל אֶרֶד [לְעִיל, הָעֵרָה 26], עַמ' 362–363).

79 הַתְּעוּדָה הָעֵבְרִית, שׁוּרָה 14; וְהַשׁוּוֹ לְתְּעוּדָה הָעֵרִבִית, שׁוּרָה 12.

80 לְעִיל, הָעֵרָה 27.

81 רְאוּ לְמִשְׁל: ל' בּוֹרְנִשְׁטֵיִן־מְקוּבְצָקִי, 'הַקְהִילָה וּמוֹסְדוֹתֶיהָ', תּוֹלְדוֹת יְהוּדִי מְצָרִים בְּתַקּוּפָה הָעוֹת'מֵאֵנִית (1517–1914), בְּעִרְכַּת י"מ לְנֵדָאָ, יְרוּשָׁלַיִם תְּשַׁמ"ח, עַמ' 178–179.

82 ל' בְּנֵינָאָה, 'מִשְׁכַּב זָכֵר בַּחֲבֵרָה הִיהוּדִית הָעוֹת'מֵאֵנִית', צִיּוֹן, סו (תְּשַׁס"א), עַמ' 171–200. עַל נִיסוּן לְפַסּוֹל חֲזָן מִמְשַׁרְתּוֹ בְּשֵׁל אֲשַׁמָּה בְּמִשְׁכַּב זָכֵר רְאוּ גַם: ר' יוֹסֵף וְצִיאָח, שְׂאֵלוֹת וְתִשְׁבוֹת, כ"י יְרוּשָׁלַיִם, הַסְּפָרִיָּה

בִּנְאָה קובע, כי החכמים שהתבקשו לפסול חזנים נקטו בדרך כלל זהירות בפסיקתם וביקשו הוכחות למעשה העבֶרה.⁸³ בכתב המינוי הקראי שלפנינו, לעומת זאת, כפוף החזן ישירות לדיין הקהל ועליו לתת דין וחשבון בפניו ולא בפני ראשי הקהל. החזן היה נתון, כפי שראינו, לביקורת דרכיונית: מצד אחד, ביקורת מתמדת של בני הקהל, שלא היו מרוצים לעתים מתפקודו או מדמותו המוסרית; ומצד אחר, ביקורת של הנהגת הקהל, שהייתה לה הסמכות להחרימו או להדיחו. כתב המינוי שלפנינו, על שני נוסחיו, מסדיר את מעמדו של החזן בקהל. הוא מחייב אותו בציות מלא להוראותיו של דיין הקהל מחד גיסא, ומבטיח לו בתמורה הגנה מלאה מפני מתחרים ומפני ניסיונות להדיחו ממשרתו מאידך גיסא.

לסיכום, מן החזן נדרשה רמה דתית ומוסרית גבוהה מן הממוצע. בזמן כהונתו היה חשוף לביקורת ציבורית ולניסיונות הדחה. משכורתו הייתה נמוכה ולעתים לא קיבל משכורת כלל, והוא היה תלוי בנדבות אנשי הקהל ובמתנותיהם. אף על פי כן, נראה שמשרה זו הייתה פופולרית למדי, אולי בגלל חיבתם של אנשים לשירה ולעמידה באור הזרקורים, ואולי בגלל המעמד הציבורי שנלווה למשרה זו, אף שיוקרתה פחתה בהרבה לעומת תקופות קודמות.

מן התעודות שלפנינו עולים פרטים מאלפים על משרת החזנות בקרב קראי מצרים במאה השש עשרה. הן מלמדות על האופן שבו הועסקו חזנים בבית הכנסת, על היוקרה המסוימת שנלוותה למשרת החזן ועל תנאי העסקתו. הן גם שופכות אור על היבטים בחיי הציבור דוגמת מעמדו של דיין הקהל והאופן שבו נפתרו סכסוכים שפרצו בקהל מפעם לפעם.

הלאומית, 1496, 4, דפים 177–179ב. בִּנְאָה מציין, כי המקורות העוסקים במשכב זכר בחברה היהודית העות'מאנית דנים לרוב בבעלי תפקידים בקהל, ובפרט בחזנים ובמלמדים, ומעיר: 'זלא משום שאחוז החזנים היה גבוה יותר באוכלוסייה זו, כפי שניתן היה לשער נוכח ריבוי המקרים שבהם נזכרים חזנים' (שם, עמ' 195, הערה 73). ריבוי העדויות על חזנים שחטאו במשכב זכר נובע מן העובדה שמהחזן נדרשה רמה דתית גבוהה יותר והם עמדו תחת עין ציבורית בוחנת.

83 בִּנְאָה, שם, עמ' 195. נימה זהירה זו נמצאת כבר בתשובת הרמב"ם על חזן שיצאו עליו שמועות רעות (שו"ת הרמב"ם [לעיל, הערה 62], סי' קיא).

ה. תעודות

שטרי מינוי לחזן בקהל הקראי בקהיר, של"ה (1575)

כ"י סנט פטרבורג, Evr. Ar. II 1378

שטר זה נכתב משני צדיו של דף בודד בשני נוסחים עצמאיים, האחד בעברית והאחר בערבית-יהודית. בתעודה העברית ישנן מחיקות רבות ולעתים קשה לקרוא את הטקסט שנמחק. לא כל המחיקות סומנו בהעתקה להלן.

סימני ההדרה:

- עיגול מעל האות – קריאה מסופקת.
- אותיות קטנות – תוספת מעל השורה.
- קו חוצה – מחיקה במקור.

1. התעודה העברית

1. [...] ים אנחנו שנהיה אחרי שנפטר בעו"84 כ'ר' יעקב החזן המשרת נ'ע' קטטה ורבתה המריבה⁸⁵
2. [...] ם כל אדם ואדם שיבקש לקחת החזון וה"מ'שדות⁸⁶ והאנשים אינם נאים להיותם
3. תחת⁸⁷ הנפטר ע"ד אינו בעין היראה שישבו אם הנפטר ואשתו ובניו בבית הכנסת
4. יעבדו-י^{שמשו} בחוץ הכנסת ור' יוסף דוד הנפטר יעבדו בפנים הכנסת יהיה במקומו בעבודת
5. בית הכנסת ובחזון והחלק אשר היה להנפטר⁸⁸ יתנו אותו להיתומים ולאמם ולאם

84 = בעוונות.

85 מעל המילה 'המשרת' נרשמה המילה 'קטטה'. לא ברור איך היא משתלבת בטקסט, וייתכן שזו כותרת שהעניק הסופר לתעודה (נראה שהדף היה חלק מפנקס קהל או קובץ דומה). מעל הטקסט הערבי רשום 'ב"ה' [עם סגול הפוך במקום גרשיים] ו'הקדש'.

86 במקור נכתב 'המשרות' ומעל המילה נוספו האותיות שי"ן ווי"ו. כנראה נמחקו האותיות 'רות'. יש לקרוא: 'השמוש' במשקל 'חזון' (=חזון).

87 נראה שנכתב 'תחתיו' ונמחקו האותיות 'וי'.

88 נראה שהה"א מחוקה. שמא כתב תחילה 'לה' (דהיינו, לאם הנפטר) ותיקן ל'לנפטר'. כמו כן, ייתכן שהאות ה"א במילה 'להיתומים' מחוקה והתכוון לתקן 'ליתומים'.

6. הנפטר וישבו במקומם עד סוף השנה הנז' ור' יוסף הנז' במקום הנפטר בכל דבר ש'יצרך מצד החזון
7. וכל זה נהיה מצד הרחמניות[!] עשינו אותו אחר⁸⁹ ארבעה שבועות חרה לאנשים אשר
8. [...] יעשו תחת הנפטר וחרחרו ריב ליוסף הנז' ביום השבת ונשבע שלא יעמוד
9. שם⁹⁰ היים במקומו עם החזנים ושמחו האנשים ובאו לישובו במקומו לפני ספר תורה ז' וזה יהיו מתבוששים⁹⁰ ובשבת שלום⁹¹ אבל הנפט'
10. וא[...]⁹² קם אחד מהם נגש וקרא ובטל החזן אשר הוא חזן "הקהל כָּדָג אחר כך ראינו שנקים⁹²
11. כ'ר' יהודה הרופא בן אברהם תוריזי חזן גדול⁹³ ומשרת בבית זה הכנסת כי הוא נעים
12. ומבין בכל ענין חזון ובעל תורה ובעל נגון ונעים קול ע"ד בא צ'ר' יהודה והעידו עליו כי
13. הוא ישרת בבית הכנסת כָּל-כפי יכלו ושלא יתעצל ויעבור בכל לבי כמו היו[!] העובדים המשרתים הראשונים[!] יעבודו
14. [...] וכמו שהיה החזן הגדול עושה בשמחת חופות ומילות ואבלות ואם נקרוה⁹⁴ לאויבו או לאוהבו
15. [בש]מחה או אבל יבוא ויעשה מל⁹⁵כתו ויתנהג עם הקהל הקדוש בלב שלום וידרוש
16. [א]ליהם קטנם וגדולם ולא יתסער⁹⁵ בדבר מכל אשר יקרה לו פי חופות⁹⁶ ומילות וא[בילות]
17. ועבידת[!] הכנסת⁹⁷ וכל דבר שהיה הנפטר עושה ל⁹⁷יעשה אותו ר' יהודה בטובת לב

89 לפני האל"ף ישנו כתם ואולי תחילה נכתב 'ואחר' ולאחר מכן נמחקה האות וי"ו.

90 כך, לכאורה, לשון בושה, ואולי אפשר לקרוא 'מתבישים'.

91 קרא: שילום. כלומר, כשנגמר האבל.

92 כלומר: הסכמנו שנמנה. אפשר שהאות ה"א במילה 'הקהל' מחוקה והסופר תיקן, משום מה, 'קהל'.

93 נראה שהכוונה לחזן ראשי, הממונה על צוות החזנים הפועל עמו.

94 כלומר: אם קראו אותו. נראה שזו צורה מעורבת ערבית-עברית.

95 = יצטער?

96 ערביזם. שיעור הדברים: 'בחופות'.

97 מ'ולא יתסער' עד 'הכנסת' הועבר קו מעל המילים, אולי לשם מחיקה.

ומריבה וקטטה, החל כל מי שרצה להתמנות למשרותיו של המנוח כבוד ר' יעקב החזן – לפי שהוא היה חזן ראשי¹⁰⁵

ומשרת בכנסת 'בית שמחה' ומלמד, נוחו עדן – בעודם לא מתאימים לכך, ואין דעתו של איש נוחה מהם, משום שמי

שחפץ בזה (=במשרה) בקנאות [עושה זאת] מתוך התנגדות עיקשת למאמר אדוננו הנשיא הגדול אהרן ישמרו צורו ויחייהו וכבוד ר' יוסף אלתוריזי ישמרו צורו ויחייהו הדיינים. וכן שהדיינים הנזכרים לעיל הורו לפי מה שראוהו בעין היראה,¹⁰⁸ ובחרו בר' יהודה אלתוריזי הרופא ישמרו צורו ויחייהו שיהיה חזן ראשי

לפי שהוא נעים קול ומבין בכל ענין, ושהוא יהיה משרת בבית הכנסת, לפי שהוא מתאים לזה, ושהוא ישרת שלוש שנים ללא משכורת, ושישמע לדברי הדיינים הנ"ל, ולא ימרה פיהם בעניין מן העניינים הדתיים

ושיעמוד בחובות שירות בית הכנסת, כמו שהיו המשרתים שהיו לפניו, ושיקיים את

2. וצ'ראב וכנאק ובקי כ" מן קאם יחב יתקדם אלי וטאיף אלמר' כ'ר' יעקב החזן לאנה כאן חזן כביר

3. ומשרת פי כנסת בית שמחה¹⁰⁶ ומלמד נו'ע' והם לא אהלא' דלך ולא ירצ'א אחד בהם ואלדי

4. ביחב דלך ומתעצב ענאדה¹⁰⁷ לקול אד' הנ' הג' אהרן יצ'ו וכ'ר' יוסף אלתוריזי יצ'ו אלדינים תם אן אלדינים

5. אלמד' אע' אשארן במא ראוה בעין אליראה ואכ'תארו ר' יהודה אלתוריזי הרופא יצ'ו יכון חזן כביר

6. לאנה נעים קול ומבין בכל ענין ואנה יכון משרת פי בית הכנסת לאנה אהלא' דלך ואנה

7. יכדם תלת סנין בלא ג'אמכיה ואנה יסמע לקול אלדינים אלמד' אע' ולא יאלפחם פי אמר מן אלאמור אלדיניא

8. ואנה יקים בואג'באת כדמת בית הכנסת כמא כאנו אלמשרתים אלדי כאנו קבלה ואנה יקים

105 מילולית: 'חזן גדול'; וראו לעיל, הערה 93.

106 בית הכנסת הקראי שכונה בדורות האחרונים 'דאר שמחה'. ממנו הגיע עיקרו של אוסף פירקוביץ'.

107 عَظْمٌ היא עקשנות או מרדנות, והכוונה אינה ברורה. לכאורה אפשר להציע שיש כאן טעות סופר וצ"ל: 'ענדה' (אצלו), אבל שיבוש כזה אינו מסתבר.

108 נראה שלפנינו צירוף עברי ('עין היראה') בהמרת ה"א הידיעה העברית ב'אל' הידיעה הערבית.

109 ראו: י' בלאו, מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים, ירושלים תשס"ו, ח'לף, בניין V, עמ' 193.

חובות החיזון [ב]שמחות, חופות ומילות
 ואבילות, ושלא יתשלם¹⁰⁹ בעשיית דבר
 מכך, לא לגדול
 ולא לקטן. וינהג בענווה עם הקהל,
 ויתנהג עמם בטוב לב וידרוש שלום
 הקהל גדולם וקטנם
 ושלא יתרפה¹¹¹ מזה, ולא יאמר 'אני
 עושה ללא משכורת, אין לאף אחד עליי
 תביעה,¹¹² ומה שאבחר
 אעשנו, ומה שלא אבחרו, לא אעשנו'.
 ושהוא ישרת את אויבו וחברו, באיחולי
 (שמחה) ובניחום (אבלים)¹¹³ וזולתו. וכן
 שר'
 יהודה אלתוריזי, הביאו אותו ושמע
 כל מה שנכתב עליו לעיל. וכן שהוא
 התרצה בכל מה שנזכר לעיל
 וקיבלו על עצמו כמו שנזכר לעיל למשך
 התקופה הנזכרת לעיל. לאחר מכן
 חתמו הדיינים הנזכרים
 שאין אפשרות לאיש מהקהל, ברוכים
 יהיו, להתמנות במקומו ולא יחליפוהו
 כיוון שהוא אינו עושה זאת [אלא לשם]
 שמים. ואין דרך לאיש להתנגד לו
 בעקשנות ו[...] כל מה שנעשה. וכל זה
 קרה ברצונם

9. בואג'באת אלחזון שמחות חופות
 ומילות ואבילות ואנה^{לא} יתכלף ען
 פעל שי מן דלך לא לכביר
 10. ולא לצג'יר ואנה יתואצ'ע מע
 אלקהל ויתנהג עמם בטוב לב
 וידרוש שלום הקהל גדולם וקטנם
 11. ואנה לא יתקלקל¹¹⁰ מן דלך ולא
 יקול אנא באעמל בלא ג'אמכיה מא
 לאחד עליא חכם ואלדי אכתאר
 12. אפעלה ואלדי מא אכתארה מא
 אפעלה ואנה יכדם עדוה וצאחבה
 פי הנא ועזא וג'ירה תם אן ר'
 13. יהודה אלתוריזי אחצ'רוה וסמע
 ג'מיע מא כתב עליה אע' תם אנה
 רצ'י בג'מיע מא דכר אע'
 וקבלה עליה כמה דכר אע' טואל
 אלמדה אלמד' אע' תם בעד דלך
 חתמו אלדינים אלמשאר אליהם
 14. באן לא סביל לאחד מן אלקהל
 בר' יה' יתקדם עליה ולא יבתדה
 [ל]אנה מא ביעמל דלך [אלא לשם]
 15. שמים ואן לא סביל לאחד
 יעאנדה ול[...] [ג]מיע מא פעל וכל
 דלך] חצל ברצ'אהם

110 נראה שטעות סופר לפנינו וצ"ל: 'יתקלקל'.

111 תרגמתי מתוך הנחה שיש כאן טעות סופר וצריך להיות 'יתקלקל', מן הפועל *انقلقل* (וראו: M. Hinds and E. Badawi, *A Dictionary of Egyptian Arabic: English-Arabic*, Beirut 1986, p. 715). אם אכן התכוון הכותב לכתוב 'יתקלקל', יש לפרשו מן השורש *قلق*, 'דאג, יוטרד', אם כי הפועל מתועד כנראה בבניינים הראשון והרביעי בלבד.

112 מילולית: 'דין'.

113 *هنا و عزاء*. השוו שורה 9: 'שמחות חופות ומילות ואבילות'.

3. שטר מינוי לחזן ושוחט בקהל רבני, שנת רפ"ח (1527/8)

כ"י הספרייה הבריטית, Or 10578 R.34, Or 10578 R.54.

חוזה שנחתם בין יהודה, כנראה פרנס בקהל מסוים, ובין חזן ושוחט בשם שמואל, המסדיר את תנאי השירות של האחרון.

1. ר' יהודה הנז' ולבני[?] אנשי קק¹¹⁴ של ... [...]
2. ולהיות שליח צבור קבוע שלהם ולשחוט להם [...] בהמה חיה [ועוף ו]כל מה שיצטר[כו]
3. מהיום ועד סוף שתי שני רצופות וכ"ר יהודה קבל עליו לפרוע לר' שמואל הנז' בעד¹¹⁵
4. הקהל הנז' בשכר השרות הנז' ארבעים מאידי [ב]כל חדש וחדש זולת מה שקבל עליו
5. להושיבו בביתו ולהאכילו ולהשקותו עמו [כ]ל ש[יצטרך] לו ולאשתו כל משך הזמן [הנז']
6. או שיתן לו בכל חדש מוסף על השכר הנז' ..... ירצה [...]
7. [.....] או שלא ירצה ר' שמואל [הנז'] ל[.....]
8. מאידי על הארבעים הנז' שהם [...]
9. [.....] [נשב]עו שניהם כל אחד מהם לדע[ת] חבי[רו] [...]
10. [.....] [בעו?]לם מעכשו שנטלו במנא דכשר למק[ני ביה] [...]
11. [דלא כאסמכתא] ודלא כטופסי דשטרי והיה זה יום חמ[ישי X ימים לחדש Y]
12. [שנת חמשת אלפים ומ]אתים ושמנה ושמנים ליצירה פה [מצרים(?)¹¹⁶ והכל שריר וקים]

114 = קהל קדוש.

115 כלומר: בשם.

116 כלומר: קהיר.